

Позднякова Інна Сергіївна,
*кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри історії України та всесвітньої історії
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка
orcid.org/0000-0002-9256-4633
pozdneyakova@ukr.net*

ОСНОВНІ ФОРМИ ТА ПІДХОДИ ДО НОРМОВАНОГО РОЗПОДІЛУ ПРОДОВОЛЬСТВА В УСРР – УРСР У 1920–1940-Х РОКАХ

У статті проаналізовано ключові підходи до розподілу продовольства в 1920–1940-х рр. Мета статті полягає у тому, щоб дослідити процес забезпечення населення харчовими продуктами як важливого складника повсякденного буття протягом 1920–1940-х рр. У роботі розкрито зміст поняття «карткова система». З'ясовано причини запровадження та скасування карткової системи протягом 1920–1940 рр. Доведено, що карткова система у більшовицькій парадигмі глумилася як спосіб контролю над суспільством. Висвітлено основні підходи до поділу споживачів на чотири категорії, яким відповідали чотири основних групи карток. Зазначено, що продовольча політика більшовиків обернулася трагедією для українського народу. Показано, що протягом війни та перших повоєнних років асортимент нормованого постачання продуктами був украй обмеженим. Зміст споживчого кошика, калорійність харчування залежали від кількості карток у родині та рівня заробітної плати. Наголошено на тому, що визначаючи загальну постачальницьку політику або концепцію забезпечення областей УРСР хлібом і продуктами харчування, союзний уряд встановив чітку стратифікацію між індустріальними та сільськогосподарськими регіонами республіки.

Доведено, що в рамках нормованої системи постачання деякі категорії населення мали преференції. Зокрема, відповідно до постанови Державного комітету оборони СРСР від 16 січня 1944 р. за партійними, радянськими, комсомольськими та господарськими працівниками закріпили так зване літерне харчування. Його норми різнилися відповідно до зайнятих посад і позначалися літерами, а не цифрами, що й дало назву цьому виду додаткового постачання. Харчування за нормою літери «А» передбачало триразове, а літери «Б» дворазове харчування за особливими квотами. На прикладі Кіровоградського облліту висвітлено специфіку пільгового, літерного харчування представників номенклатури, а серед них і співробітників радянських цензурних органів.

Ключові слова: розподіл продовольства, карткова система, категорії карток, понаднормове забезпечення, літерне харчування, повсякденне життя, Друга світова війна.

Pozdneyakova Inna,
*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department
of History of Ukraine and World History
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University
orcid: 0000-0002-9256-4633
pozdneyakova@ukr.net*

MAIN FORMS AND APPROACHES TO THE RATIONED FOOD DISTRIBUTION IN THE UKRAINIAN SOCIALIST SOVIET REPUBLIC – UKRAINIAN SOVIET SOCIALIST REPUBLIC IN THE 1920S–1940S

The article analyzes the main approaches to the food distribution in the 1920s–1940s. The article aims to investigate the process of providing the population with food products as an important component of everyday life during the 1920s–1940s. Also, the work reveals the content of the “card system” concept. The reasons for the introduction and abolition of the card system during the 1920s–1940s are clarified. It is proved that the card system in the Bolshevik

paradigm was interpreted as a way of controlling society. The main approaches to the division of consumers into four categories, which corresponded to four main groups of cards, are highlighted. It is noted that the food policy of the Bolsheviks turned into a tragedy for the Ukrainian people. It is shown that during the war and the first post-war years, the range of rationed supply of products was extremely limited. The contents of the consumer basket, the calorie value of food depended on the number of cards in the family and the salary level. It is emphasized that when defining the general supply policy or the concept of providing the regions of the Ukrainian Soviet Socialist Republic with bread and food products, the Union Government established a clear stratification between the industrial and agricultural regions of the republic.

It is proved that within the framework of the rationed supply system, some categories of the population had preferences. In particular, according to the resolution of the State Defense Committee of the USSR dated January 16, 1944, party, Soviet, Komsomol and economic workers were provided with a so-called letter nutrition. Its norms differed according to the positions occupied and were indicated by letters, not numbers, which named this type of additional supply. Nutrition according to the norm of letters "A" provided three meals, and according to the norm of letters "B" – two meals. Using the example of the Kirovohrad Oblit, the specifics of preferential, letter nutrition for representatives of the nomenclature, including employees of the Soviet censorship bodies, are highlighted.

Key words: food distribution, card system, card categories, overtime provision, letter nutrition, everyday life, Second World War.

Складне і суперечливе соціально-економічне та політичне становище сучасної України є безпосереднім наслідком її радянського минулого. Колосальні зміни у повсякдення мільйонів українців принесли експерименти радянської влади та Друга світова війна. Військові дії, окупаційний режим, тягар відбудови й налагодження мирного життя після звільнення України – усе це наклало свій відбиток на суспільство. Для сучасного етапу розвитку історичної науки характерним є прагнення до цілісного відтворення історичного процесу в усіх його проявах. Вивчення соціально-побутового становища населення дозволяє досягнути та відтворити умови життя соціуму, зрозуміти повсякденні проблеми людей. Одне з ключових місць в дослідженні повсякденності займає проблема забезпечення населення продовольством.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема життя та побуту населення за часів радянської влади стала предметом окремого розгляду у вітчизняній історіографії. Увагу науковців до окресленого напрямку історичних досліджень засвідчує поява наукових праць, у яких висвітлюється соціально-побутове становище населення України в цілому.

Так, в історико-економічному дослідженні «Економічна історія України» простежуються соціально-економічні перетворення більшовиків у 1917–1920 рр., розкривається впровадження нової економічної політики, індустріалізації, колективізації та їх наслідки для України. В окремих розділах аналізується економічне

становище під час Другої світової війни та протягом першого повоєнного десятиліття. Матеріали, викладені авторським колективом, дають можливість зрозуміти сутність економічних та соціальних експериментів радянської влади (Економічна історія України, 2001).

У статті З. Священко досліджується соціально-економічна політика радянської влади кінця 1920-х–1930-х рр., яка спричинила кризу постачання та запровадження карткової системи розподілу продовольства (Священко, 2021).

Функціонування карткової системи в Україні у воєнні та перші повоєнні роки висвітлено у статті Т. Вронської (Вронська, 1998).

У наукових публікаціях С. Гальченко розглянуто джерела надходження продовольства, зокрема хліба, під час війни. Розкрито шляхи розв'язання проблеми забезпечення населення міст промисловими товарами. Окремо розглянуто запровадження карткової системи на завершальному етапі німецько-радянської війни (Гальченко, 2001; 2011; 2014).

Картковій системі в СРСР у роки німецько-радянської війни присвячена стаття Є. Кричко. Автор досліджує основні види карток і механізм централізованого постачання продовольства, а також оцінює обґрунтованість системи нормованого постачання (Кричко, 2012).

Привертає увагу й дисертаційне дослідження О. Цебро, присвячене комплексному вивченню соціально-побутових умов життя киян як ключової складової частини їх повсякденного буття протягом 1945–1945 рр. (Цебро, 2013).

Структуру лімітованого забезпечення повоєнного Львова продуктами харчування висвітлено у статті Р. Генеги. Автор характеризує основні типи карток, додаткове літерне харчування та категорії населення, на які воно поширювалося (Генега, 2019).

Отже, історіографія представлена низкою робіт, які тою чи іншою мірою торкаються питань воєнного та повоєнного повсякдення. Водночас необхідно констатувати, що питання соціально-побутового забезпечення працівників цензурних органів не знайшло в них належного висвітлення.

Джерельна база дослідження представлена звітами, наказами, інструкціями, циркулярами, інформаційними листами Головліту СРСР, УРСР та іншими діловодними та розпорядчими матеріалами цензурних органів, які зберігаються у фондах Державного архіву Кіровоградської області (ДАКіроО).

Важливе значення для роботи має комплекс опублікованих матеріалів, зокрема «Збірник постанов та інструкцій з питань карткової системи та нормованого постачання» та багатомне видання «Україна: хроніка XX століття».

Мета статті полягає у дослідженні такого важливого складника повсякденного життя населення, як забезпечення харчовими продуктами протягом 1920–1940-х рр. Окремо висвітлено специфіку пільгового, літерного харчування представників номенклатури, зокрема співробітників радянських цензурних органів, після завершення війни.

Виклад основного матеріалу. Карткова система – один зі способів нормованого розподілу продовольчих і промислових товарів серед населення. Після запровадження карткової системи споживачі легально можуть отримувати їх з підконтрольних державі резервів лише за спеціальними індивідуальними картками, що мають обмежений термін дії (день, тиждень, місяць) (Реєнт, 2012).

Світова практика свідчить про те, що найчастіше карткову систему запроваджували у часи воєн. Таку систему запровадили під час Першої світової війни для тих, хто потребував продуктів, але не міг їх купити. Людям, які потребували допомоги, видавали спеціальні посвідчення, а до них талончики на основні продукти – хліб, цукор, вершкове масло, олію, м'ясо тощо. Але коли екстремальні умови війни

закінчилися, систему скасували, оскільки в ній вже не було потреби.

В Україні карткову систему вперше почали застосовувати більшовики. Радянська влада, яку встановлювали силою зброї, не могла забезпечити нормальне функціонування економіки, тому, щоб забезпечити свою соціальну опору необхідним продовольчим мінімумом, вона запровадила картки (Кучерук, 2022).

У червні 1919 р. Народний комісаріат продовольства УСРР спробував узагальнити як власний досвід, так і досвід впровадження карткової системи в РСФРР. При Народному комісаріаті продовольства УСРР було створено підвідділ карткової системи та класового пайка, який почав підготовчу роботу з метою встановлення в республіці з 1 серпня 1919 р. єдиної карткової системи. Передбачалося охопити плановим постачанням близько 9,5 млн осіб (Реєнт, 2007).

Однак опір населення політиці воєнного комунізму, а також наступ військ Армії Української Народної Республіки та Галицької армії став на заваді здійсненню цих планів. Проте 6 квітня 1920 р. у Харкові РНК УСРР все ж таки ухвалила декрет про введення єдиної трудової пайки в містах і промислових центрах УСРР (Україна: хроніка XX ст., 2005, с. 98).

Загалом з квітня 1920 р. до березня 1921 р. було прийнято чимало постанов, спрямованих на запровадження системи розподілу продуктів. У розвиток положень декрету Наркомпрод УСРР 24 квітня 1920 р. ухвалив постанову «Про норми постачання населення міст і промислових осередків». Налагодити продовольче постачання жителів міст влада збиралася шляхом створення мережі громадських їдалень та забезпечення їх продуктами (Економічна історія України, 2011, с. 142–143).

Карткова система у більшовицькій парадигмі тлумачилась як контроль над суспільством: цьому дам, а цьому не дам, позаяк функція контролю була одним з основних складників системи.

Найбільше від впровадження карткової системи постраждали селяни. Продавати сільськогосподарську продукцію їм було заборонено, а продзагони, виконуючи плани з продрозкладки, забирали в них усі продовольчі «надлишки», а часто й необхідний мінімум, нічого не даючи на заміну. Це стало головною причиною кризи у сільському господарстві

та погіршення харчування населення. Карткова система не змогла забезпечити прожиткового мінімуму навіть робітникам. Порівняно з довоєнним часом узимку 1920 р. добова калорійність харчування жителів міст України скоротилася з 3 458 до 2 582 калорій. Добовий раціон робітників у великих промислових центрах становив 2 281 калорію, або 75% необхідного мінімуму. Навесні 1921 р. у зв'язку зі скороченням пайка у містах до 1/4 фунта хліба (100 грамів) калорійність ще більше знизилася. У березні 1921 р. було започатковано нову економічну політику, а у листопаді 1921 р. скасовано карткову систему (Реєнт, 2007).

Щойно економіка оговталася від наслідків більшовицьких експериментів, з кінця 1927 р. радянське керівництво розпочало різкий поворот у внутрішній політиці. Нову економічну політику згорнули та повернулись до планової системи.

Наслідком таких дій стала криза у сфері торгівлі, що спричинила проблеми із забезпеченням населення необхідними продуктами. З грудня 1927 р. черги за хлібом стали звичним явищем. Населення змушене було стояти у них по кілька днів. Така ситуація викликала незадоволення, почастишали бунти та страйки (Священко, 2021, с. 45–46).

1928 року постало питання про повторне введення карткової системи. Продовольства не вистачало, а розрив цін між промисловими та продовольчими товарами був надто великим.

Рішення про запровадження карткової системи у всесоюзному масштабі було прийнято 14 лютого 1929 р. У цей день Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило проект постанови Народного комісаріату продовольства СРСР про запровадження карткової системи на території всього Радянського Союзу (Україна: хроніка XX ст., 2007, с.171).

Такими заходами намагалися забезпечити населення необхідним мінімумом харчових продуктів. Спочатку було запроваджено картки на хліб, згодом система була поширена й на інші дефіцитні продукти – цукор, м'ясо, масло, чай тощо. До кінця 1929 р. карткова система поширилася майже на всю продовольчу групу товарів, а потім і на промислову.

Карткова система стала більш бюрократизованою. Усіх споживачів поділили на чотири категорії, яким відповідали чотири основних групи карток.

Картки першої категорії призначалися для робітників «оборонки», транспорту і зв'язку, інженерів, керівництва армії та флоту. Їм була встановлена норма відпуску хліба у 800 г на день, а членам їх родин – 400 г. Службовці були віднесені до *другої категорії* постачання й отримували 300 г хліба на день і по 300 г особи, що перебували на їх утриманні. До *третьої категорії* належали безробітні, пенсіонери, інваліди. Їх норма хліба становила 200 г на день. До *четвертої категорії* були віднесені торговці, служителі релігійних культів, домогосподарки молодші 56 років. Ці люди були позбавлені права хлібної норми як «нетрудові елементи» і, щоб вижити, мали влаштуватися на роботу (Священко, 2021, с. 46).

Більшовицька політика кінця 1920-х рр. обернулася трагедією для всієї країни й особливо для українського селянства, адже почуття національної ідентичності українського селянина разом з його ментальним індивідуалізмом суперечило радянській ідеології. У 1932 р. у країні розпочався голод. Він був штучно організований радянським керівництвом, щоб упокорити українців, остаточно ліквідувати український спротив режиму та спроби побудови самостійної та незалежної України. Коли село було упокорене, карткова система вже не була потрібна.

У листопаді 1934 р. пленум ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про відміну карткової системи на хліб та деякі інші продукти», згідно з якою передбачалося скасування хлібних карток з 1 січня 1935 р. (Україна: хроніка XX ст., 2011, с. 13). 25 вересня 1935 р. було прийнято постанову РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про зниження цін на хліб та про відміну карткової системи на м'ясо, рибу, цукор, жири та картоплю» (там само, с. 166). З 1936 р. скасовувалися картки на промислові товари (Священко, 2021, с. 49).

Наступне впровадження карткової системи відбулося під час Другої світової війни. У той час карткову систему було встановлено у Німеччині, Великій Британії, США, Канаді, Японії та інших країнах (Реєнт, 2007).

Війна стала серйозним випробуванням і для радянської економіки. Гостро постало питання забезпечення населення міста харчами. Практично з перших днів війни виникли черги за хлібом, якого катастрофічно не вистачало, зокрема

через збільшення постачання війська. До того ж багато радянських громадян, добре пам'ятаючи про пережиті негаразди, поспішали запаситися продуктами та товарами першої необхідності. Невдовзі ціни на основні продовольчі та промислові товари також почали зростати. Радянське керівництво перейшло до централізованого нормованого розподілу.

З 18 липня 1941 р. картки на продовольчі та промислові товари були введені у великих містах РСФРР (Кринко, 2012, с. 150).

У вересні 1941 р. картки запровадили у містах та селищах Донбасу (Цебро, 2013, с. 96). 10 вересня 1941 р. виконком Одеської міської ради, наприклад, спеціальним рішенням увів нормований відпуск води для потреб населення (4–5 літрів на добу на одну людину) та інших господарських потреб (Україна: хроніка ХХ ст., 2005, с. 104). Наприкінці жовтня в тій чи іншій формі нормоване постачання продовольством було поширено майже на все міське населення країни, а з 1 лютого 1942 р. вводилася карткова система на непродовольчу групу товарів. До кінця 1942 року отримання продуктів в обмін на картки здійснювалося вже в 57 великих містах СРСР (Кринко, 2012, с. 150).

Протягом усієї війни карткова система зазнавала змін. За нормами постачання продовольчими та промисловими товарами, згідно з коротким довідником, затвердженим Наркомторгом СРСР 20 липня 1942 р., все населення ділилося на такі чотири групи: робітники та прирівняні до них особи, службовці та прирівняні до них особи, утриманці та діти віком до 12 років (Сборник важнейших приказов..., 1945, с. 64).

Робітники, інженерно-технічні працівники та прирівняні до них особи забезпечувалися хлібом за двома категоріями. Ті, що працювали на фабриках, заводах, шахтах, рудниках, копальнях та будівлях, за картками 1-ї категорії отримували 800 г хліба, працівники підсобних підприємств за картками 2-ї категорії – 600 г хліба на день (Кринко, 2012, с. 150–151).

Відповідно до постанови Державного комітету оборони СРСР від 16 січня 1944 р. за партійними, радянськими, комсомольськими та господарськими працівниками закріпили так зване літерне харчування. Його норми різнилися відповідно до зайнятих посад і позначалися літерами, а не цифрами, що й дало назву цьому

виду додаткового постачання. Наприклад, харчування за нормою літери «А» передбачало триразове, літери «Б» – дворазове харчування за особливими квотами (Цебро, 2013, с. 127).

Так, у Львові восени 1944 р. додаткове літерне харчування типу «А» і хліб за першою категорією отримували 500, харчування типу «Б» та хліб другої категорії – 850 осіб. Здебільшого це були представники партійної номенклатури та військового командування (Генегга, 2019, с. 53).

Не менш гострою проблема забезпечення продовольством залишалась і після звільнення території України від нацистських загарбників. Визначаючи загальну постачальницьку політику (концепцію) забезпечення визволених областей УРСР хлібом і продовольством, союзний уряд встановив чітку стратифікацію між індустріальними та сільськогосподарськими регіонами республіки. Вінниця, Полтава, Кіровоград (тепер Кропивницький) були віднесені до другої групи міст СРСР і постачалися за нижчою, ніж індустріальні міста, шкалою (Гальченко, 2011, с. 66–67).

Ситуація з постачанням хліба за картками залишалась складною й надалі. Навесні, влітку і восени 1944 р. фіксувалися непоодинокі випадки, коли борошна не вистачало для того, щоб забезпечити хлібом міське населення. Згідно з довідкою завідувача відділу легкої та харчової промисловості ЦК КП(б)У на лютий – березень лише Київ з усіх визволених міст України отримав 100% борошна. Полтавська область, наприклад, одержала тільки 49,1%. Даних по Вінницькій і Кіровоградській областях у довідці не наведено (там само, с. 69).

Ще одним джерелом забезпечення містян продуктами стали заклади громадського харчування, частка яких у загальному обсязі роздрібного товарообігу збільшилася в УРСР з 13% довоєнного часу до 24% у 1944 р. Це було зумовлене тим, що робітникам та службовцям вигідніше було харчуватися у їдальні, ніж за умов відсутності необхідного набору продуктів готувати вдома. Мережа їдалень у визволених містах поступово відновлювалась. Якщо наприкінці 1943 р. на визволеній території УРСР функцінувало лише 1 753 заклади громадського харчування, то вже у лютому 1944 р. їх кількість досягла 2 192, що становило 38,1% від кількості наявних у 1941 р. У травні 1944 р. в Кіровоградській

області працювали 65 з 470 їдалень довоєнного часу (Гальчекно, 2001, с. 261).

Стрімке зростання кількості обласних управлінь Головліту УРСР припало на другу половину 1944 р. У зв'язку з цим на 1 січня 1945 р. існувала велика заборгованість по заробітній платі працівників цензурних органів – понад 150 000 р. (Романенко, 2010, с. 241).

За таких умов можливість отримати покращене понаднормове (понадлімітне) харчування набувала вкрай важливого значення. Саме тому пільгове, літерне харчування представників номенклатури, зокрема співробітників радянських цензурних органів, зберігалось і після завершення війни.

У телефонограмі від 2 травня 1945 р. начальник Головліту УРСР Є. Барланицький наголошував, що начальники обллітів все ще входять до номенклатури ЦК ВКП(б) (ДАКіроО, Ф. Р-3056. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 19).

Начальник Головліту мав постійну літеру «А», а рядові співробітники – літеру «Б». Бухгалтери, завгосп, секретарі Головліту та обллітів забезпечувалися лише хлібними та продуктовими картками (Романенко, 2010, с. 241).

У серпні 1945 р. у Кіровоградському облліті було збільшено кількість цензорів. Начальник Облліту мав терміново вжити заходів щодо доукомплектування штату відповідними одиницями, а також домогтися від обласних організацій літерного забезпечення новоприбулих працівників цензури апарату Облліту (ДАКіроО, Ф. Р-3056. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 29).

Однак рядові цензори, які були номенклатурниками нижчого рівня, могли розраховувати на продовольчу допомогу тільки після звернення до виконкому міської ради з відповідним проханням. Їх забезпечення не було стабільним. За необхідності його можна було обмежити. У Державному архіві Кіровоградської області збереглися матеріали листування начальника Кіровоградського облліту з керівництвом Головліту УРСР, що свідчать про деякі проблеми у сфері пільгового забезпечення продовольством працівників Облліту.

Наприклад, у телеграмі, адресованій начальнику Облліту, зазначено: «На В/№ 121 від 29.08.46 р., у питанні отримання карток на літерне харчування Головліт допомогти вам не може, оскільки розв'язання цього питання цілком залежить від обласних організацій (обкому

та облвиконкому). Область отримує есну кількість літерних карток і розподіляє їх, виходячи зі своїх умов. З цього питання вам необхідно домовитися в обкомі КП(б)У чи виконкомі (ДАКіроО, Ф. Р-3056. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 59).

У звіті Кіровоградського облліту про роботу з кадрами за 1947 рік начальник Облліту констатує: «Станом на 20 грудня 1947 року забезпечення працівників цензури відбувається зі значними перебоями. В апараті Облліту не всі цензори отримують літерне харчування. Один цензор отримує 2-гу категорію. Один із цензорів та начальник спецчастини літерного харчування не отримують взагалі. Забезпечення штатних райуповноважених так само не завжди задовільне. У деяких районах області їх не включають до складу радпартактиву, мотивуючи це відсутністю лімітів» (ДАКіроО, Ф. Р-3056. Оп. 2. Спр. 15. Арк. 7).

На врегулювання цих питань доводилося витратити дуже багато енергії. Проте поширення на співробітників цензурних органів системи пільгового забезпечення продовольством було досить важливим складником матеріального забезпечення цензорів в умовах низької оплати праці.

Висновки. Карткова система – один зі способів нормованого розподілу продовольчих і промислових товарів серед населення. В Україні карткову систему вперше почали застосовувати більшовики. Для радянської влади карткова система стала формою контролю над суспільством. Продовольча політика більшовиків обернулася трагедією для українського народу. 1932 року в Україні розпочався голод. Німецько-радянська війна стала серйозним випробуванням для радянської економіки. В умовах, коли гостро постало питання забезпечення населення міста продовольством, радянське керівництво перейшло до централізованого нормованого розподілу. У цілому ж протягом війни та перших повоєнних років асортимент нормованого постачання продуктами був у край обмеженим. Зміст споживчого кошика, калорійність харчування залежали від кількості карток у родині та рівня заробітної плати. У рамках нормованої системи постачання деякі категорії населення мали преференції. До привілейованої групи належали представники партійної та державної номенклатури, зокрема й працівники цензурних органів, на яких поширювалося понаднормове літерне харчування.

Список використаних джерел:

1. Вронська, Т.Г. (1998). Дія карткової системи в Україні у воєнні та перші повоєнні роки (1941–1947 рр.). *Сторінки воєнної історії*. Вип. 2. С. 163–183.
2. Гальченко, С.І. (2001). Джерела нормованого постачання міського населення на визволеній території Центральної України в 1943–1944 рр. *Гуржіївські історичні читання*. Вип. 4. С. 260–262.
3. Гальченко, С.І. (2014) До питання запровадження карткової системи розподілу продуктів харчування та промислових товарів в центральній Україні на завершальному періоді Великої вітчизняної війни. *Вісник Черкаського університету*. № 35 (328). С. 82–86.
4. Гальченко, С.І. (2011). Забезпечення хлібом населення міст Центральної України у перші повоєнні роки. *Наука. Релігія. Суспільство*. № 1. С. 65–71.
5. Генегга, Р. (2019). Система громадського харчування повоєнного Львова: старі та нові практики. *Український історичний журнал*. № 3. С. 49–73.
6. Державний архів Кіровоградської області (ДАКіроО). Ф. Р-3056. Оп. 2. Спр. 4. 51 арк.
7. Державний архів Кіровоградської області (ДАКіроО). Ф. Р-3056. Оп. 2. Спр. 10. 75 арк.
8. Державний архів Кіровоградської області (ДАКіроО). Ф. Р-3056. Оп. 2. Спр. 15. 7 арк.
9. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: у 2 т. (2011) / відп. ред. В. Смолій. Київ: Ніка-Центр. Т. 2. 608 с.
10. Кринко, Є.Ф. (2012). Карткова система і регламентація потреб радянських громадян у 1941–1945 рр. *Сумський історико-архівний журнал*. № XVI–XVII. С. 149–155.
11. Кучерук, О. Продуктові картки: впровадження світового досвіду чи повернення до СРСР. *Українське радіо*. 17.01.2022. URL: <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=97704> (дата звернення: 12.11.2023).
12. Реєнт, О.П. Карткова система. *Енциклопедія Сучасної України*: онлайн-версія / ред. кол.: І.М. Дзюба та ін.; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2012. URL: <https://esu.com.ua/article-10176> (дата звернення: 22.09.2023).
13. Реєнт, О.П. Карткова система в УСРР в 1919–1921. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* / ред. кол.: В.А. Смолій (гол.) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2007. Т. 4. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kartkova_systema (дата звернення: 29.08.2023).
14. Романенко, Т.В. (2010). Організаційно-кадрове забезпечення цензурної діяльності в УРСР першої пол. 40-х рр. XX ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 06. Історичні науки. Випуск 7. С. 237–243.
15. Сборник важнейших приказов и инструкций по вопросам карточной системы и нормированного снабжения. Ленинград, 1945. 152 с.
16. Священко, З. (2021). Криза постачання та карткова система в СРСР кінця 1920-х–1930-х рр. *Старожитності Лукомор'я*. № 1 (4). С. 44–50. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2021.1.47>.
17. Україна: хроніка XX століття. Рік 1920: довід. вид. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; упоряд. О. Михайлова. Київ: Ін-т історії України НАН України. 2005. 311 с.
18. Україна: хроніка XX століття. Рік 1928–1929: довід. вид. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; упоряд. Л. Гриневич, В. Прилуцький. Київ: Ін-т історії України НАН України. 2007. 316 с.
19. Україна: хроніка XX століття. Рік 1935: довід. вид. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; упоряд. О. Юркова. Київ: Ін-т історії України НАН України. 2011. 231 с.
20. Україна: хроніка XX століття. Рік 1941–1943: довід. вид. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; упоряд. Т. Пастушенко. Київ: Ін-т історії України НАН України. 2005. 535 с.
21. Цебро О.В. (2013). Соціально-побутове забезпечення населення міста Києва (1943–1945 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 00.07.01. Київ. 209 с.

References:

1. Vronska, T.H. (1998). Diia kartkovoï systemy v Ukraini u voïenni ta pershi povoienni roky (1941–1947 rr.) [The operation of the card system in Ukraine during the war and the first post-war years (1941–1947)]. *Storinky voïennoi istorii*. Vyp. 2. S. 163–183 [In Ukrainian].
2. Halchenko, S.I. (2001). Dzherela normovanoho postachannia miskoho naselennia na vyzvolenii terytorii Tsentralnoi Ukrainy v 1943–1944 rr. [Sources of standardized supply of the urban population in the liberated territory of Central Ukraine in 1943–1944]. *Hurzhiivski istorychni chytannia*. Vyp. 4. S. 260–262 [In Ukrainian].
3. Halchenko, S.I. (2014) Do pytannia zaprovadzhennia kartkovoï systemy rozpodilu produktiv kharchuvannia ta promyslovykh tovariv v tsentralnii Ukraini na zavershalnomu periodi velykoi vitchyznianoï viiny [To the question of card

systemrationing of food distribution and industrial products in the central Ukraine at the final stages of World war II]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu*. № 35 (328). S. 82–86 [In Ukrainian].

4. Halchenko, S.I. (2011). *Zabezpechennia khlibom naselennia mist Tsentralnoi Ukrainy u pershi povoienni roky* [Provision of Cities in Central Ukraine with Bread in the Early Postwar Period]. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*. № 1. S. 65–71 [In Ukrainian].

5. Heneha, R. (2019). *Systema hromadskoho kharchuvannia povoiennoho Lvova: stari ta novi praktyky* [The public catering system of postwar Lviv: old and new practices]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 3. S. 49–73 [In Ukrainian].

6. Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti (DAKirO) [State Archive of the Kirovohrad Region]. F. R-3056. Op. 2. Spr. 4. 51 ark. [In Ukrainian].

7. Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti (DAKirO) [State Archive of the Kirovohrad Region]. F. R-3056. Op. 2. Spr. 10. 75 ark. [In Ukrainian].

8. Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti (DAKirO) [State Archive of the Kirovohrad Region]. F. R-3056. Op. 2. Spr. 15. 7 ark. [In Ukrainian].

9. *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia: u 2 t.* (2011) [Economic history of Ukraine: Historical and economic research]. / vidp. red. V. Smolii. Kyiv: Nika-Tsentr. T. 2. 608 s. [In Ukrainian].

10. Krynko, Ye.F. (2012). *Kartkova systema i rehlamentatsiia potreb radianskykh hromadian u 1941–1945 rr.* [The rationing and regulation of consumption soviet citizens in 1941–1945]. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal*. № KhVI–KhVII. S. 149–155.

11. Kucheruk, O. (2022). *Produktovi kartky: vprovadzhennia svitovoho dosvidu chy povnennia do SRSR* [Product cards: implementation of world experience or return to the USSR]. *Ukrainske radio*. Retrieved from <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=97704/> [In Ukrainian].

12. Reient, O.P. *Kartkova systema* [Card system]. (2012). *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy: onlain-versiia / red. kol.: I.M. Dziuba ta in.; Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzen NAN Ukrainy* [In Ukrainian].

13. Reient, O.P. *Kartkova systema v USRR v 1919–1921* [The card system in the USSR in 1919–1921]. (2007). *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. / red. kol.: V.A. Smolii (hol.) ta in.; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka. T. 4.* [In Ukrainian].

14. Romanenko, T. V. (2010). *Orhanizatsiino-kadrove zabezpechennia tsenzurnoi diialnosti v URSSR pershoi pol. 40-kh pp. XX st.* [Organizational and personnel provision of censorship activities in the Ukrainian SSR if the first half of the 1940s.]. *Naukovyi chasopys Natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni M.P. Drahomanova. Seriiia 06. Istorychni nauky. Vypusk 7.* S. 237–243 [in Ukrainian].

15. *Sbornik vazhneyshikh prikazov i instruktsiy po voprosam kartochnoy sistemy i normirovannogo snabzheniya* [Collection of the most important orders and instructions on issues of the card system and rationed supplies]. Leningrad, 1945. 152 s.

16. Sviashchenko, Z. (2021). *Kryza postachannia ta kartkova systema v SRSR kintsia 1920-kh–1930- kh rr.* [Supply Crisis and Food Rationing in the USSR during the Late 1920s–1930s]. *Starozhytnosti Lukomoria*. № 1 (4). S. 44–50. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2021.1.47> [in Ukrainian].

17. *Ukraina: khronika XX st.* [Ukraine: a chronicle of the 20th century]. (2005). *Rik 1920: dovid. vyd. / Redkol.: V.A. Smolii (holova) ta in.; uporiad. O. Mykhailova. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 2005.* 311 s. [in Ukrainian].

18. *Ukraina: khronika XX st.* [Ukraine: a chronicle of the 20th century]. (2007). *Rik 1928–1929: dovid. vyd. / Redkol.: V.A. Smolii (holova) ta in.; uporiad. L. Hrynevych, V. Prylutskyi. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy.* 316 s. [in Ukrainian].

19. *Ukraina: khronika XX st.* [Ukraine: a chronicle of the 20th century]. (2011). *Rik 1935: dovid. vyd. / Redkol.: V.A. Smolii (holova) ta in.; uporiad. O. Yurkova. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy.* 231 s. [in Ukrainian].

20. *Ukraina: khronika XX st.* [Ukraine: a chronicle of the 20th century]. (2005). *Rik 1941–1943: dovid. vyd. / Redkol.: V.A. Smolii (holova) ta in.; uporiad. T. Pastushenko. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy.* 535 s. [in Ukrainian].

21. Tsebro, O.V. (2013). *Sotsialno-pobutove zabezpechennia naselennia mista Kyieva (1943–1945 rr.)* [Social welfare of Kyiv inhabitants (1943–1945)]: dys. ... kand. ist. nauk: 00.07.01. Kyiv. 209 s. [in Ukrainian].